

Љубомир З. ПОПОВИЋ* ljubomirp@ucg.ac.me

ЈЕДНО ВИЂЕЊЕ РАТНОГ ЖИВОТА ЦРНЕ ГОРЕ (по П. А. Ровинском)

ABSTRACT: *Pavle Apolonovič Rovinski (1831-1916) lived and created in Montenegro, with interruptions, for almost 27 years (1879-1906), gaining a very respectable place in the cultural history of this country. In his ethnographic research, he covered the wartime life of Montenegro, approximately until the middle of the 19th century, during its transition from a tribal way of life to a state one, using various sources. Rovinski's main observations about the wartime life of Montenegro refer to: weapons and equipment, military organization, war skills, tactics and strategy, specifics of the geopolitical position, conditions of mountain warfare, typology of war, the role of war in everyday life, the spiritual profile of Montenegrin warriors, comparing of Montenegrin warriors with other fighters, attitude towards the enemy, the role of women in warrior life, education of youth in the atmosphere of war and more. On top of that, Rovinski had the opportunity to directly observe the life of a warrior by personally participating in the Plav-Gusinja military operation in 1879-1880. year, which resulted in his special study on the characteristics of Montenegrins in wartime conditions.*

KEYWORDS: *Pavle Rovinski, Montenegro, war life, war customs, warrior character, tactics, strategy, history, ethnography.*

Павле Аполонович Ровински (1831-1916), руски историчар-слависта, етнограф и публициста¹, боравио је у Црној Гори, с прекиди-

* Аутор је сарадник-истраживач у Историјском институту Црне Горе, Подгорица. The author is a research associate at the Historical Institute of Montenegro, Podgorica.

¹ За биографију Ровинског погледати одреднице: Е. В. Михайлов–Длугопольский, „Ровинский Павел Аполлонович“, *Русские писатели 1800-1917 (биографический словарь)*, 5, (Москва: Научное издательство «Большая российская энциклопедия», 2007), 306-308; В. Б. Хлебникова, „Ровинский Павел Аполлонович“, *Большая российская энциклопедия*, датум приступа 12. 18. 2024, <https://old.bigenc.ru/ethnology/text/6069137>). Опширније: Павле С. Радусиновић, *Павле Аполонович Ровински – ста-*

ма, готово 27 година (1879-1906), притом активно учествујући у разним сферама друштвеног живота, упоредо са тим интензивно се бавећи научно-истраживачким радом из више научних дисциплина (географија, археологија, етнографија, историја, филологија, историја књижевности, спелеологија, ботаника, библиографија и др.). Према проучавањима Душана Мартиновића, научни биланс Павла Ровинског садржи двадесетак монографских публикација, уз више од 170 библиографских јединица (студија, расправа, чланака, прилога, приказа). Обично се узима да му је животно дјело вишетомна едиција *Црна Гора у прошлости и садашњости* (3 тома, 6 свесака обима преко 3.800 страница), објављивана у Санкт-Петербургу 1888-1915, у издању тадашње Императорске академије наука. С друге стране, од почетка XX вијека до данас о публицистичком и научном стваралаштву П. Ровинског написано је више од 200 студија, осврта, прегледа, рецензија из пера преко 150 руских и јужнословенских аутора.² Како тврди Ђоко Пејовић, најцјеловитији и најзначајнији дио цјелокупног рада П. Ровинског управо је оно што је написао о Црној Гори, а што је „свакако и најбоље што је уопште о овој земљи написано до Првог свјетског рата“.³ Код нас је преведено готово све што је Ровински објавио на руском језику о Црној Гори⁴, док су његов живот и научно дјело побуђивали, и даље побуђују, интересо-

зама његовог живота и рада, (Подгорица: Културно-просвјетна заједница, 1996); В. Н. Јудин, *Сподвижник Чернышевског: [Очерк о П.А.Ровинском]*, (Волгоград, 1983). Чини се још увијек актуелном опаска проф. Е. Л. Немировског из 2005. године да још увијек нема монографије о П. Ровинском на руском језику. Е. Л. Немировский, *Страницы воспоминаний. Автобиобиблиография: К 80-летию со дня рождения*, (Москва, 2005), 125. Наведено према: Душан Мартиновић, „П. А. Ровински у свјетлу проучавања црногорских аутора“, *Павле Ровински и Црна Гора*, зборник радова, ур. Петар Влаховић, (Подгорица: ЦАНУ, 2009), 35.

² Душан Ј. Мартиновић, „Павел Аполонич Ровински и Црна Гора“, у: Павел Аполонич Ровински, *Записи о Црној Гори*, (Подгорица: ЦИД, 2001), 12-13; Исти, „П. А. Ровински у свјетлу проучавања црногорских аутора“, 28. Сви томови књиге *Черногория в ее прошлом и настоящем* објављени су у Петрограду и то: први том 1888. године (936 стр.), дјелови другог тома 1897 (818 стр.), 1901 (660 стр.), 1905 (711 стр.), 1909 (242 стр.), а трећи том 1915 (523. стр.). Доступно на: www.runivers.ru/lib/book3573/.

³ Ђоко Пејовић, „О личности и дјелу П. А. Ровинског 1831-1916 (поводом педесетогодишњице смрти)“, *Историјски записи*, год. XX, 1/1967, 148.

⁴ *Ровински о Његошу*, прир. Нико С. Мартиновић, (Цетиње: Обод, 1967); Павле Аполонич Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, I-IV, (Цетиње-Нови Сад: ЦНБ „Бурђе Црнојевић“, ИК Зорана Стојановића, 1993-1994); Исти, *Карактеристике из ратног живота Црне Горе*, (Андријевица: Комови, 1996); Исти, *Етнографија Црне Горе*, I-II, (Подгорица: ЦИД, 1998); Исти, *Дјевојачки институт „царице Марије“ на Цетињу (1869-1913)*, прир. Марина Мартиновић, (Цетиње: Обод, 2000); Исти, *Записи о Црној Гори*, (Подгорица: ЦИД, 2001); Исти, *Из ратног живота Црне Горе*, (Подгорица: Историјски институт, 2001); Исти, *Студије о Црној Гори*, (Подгорица: ЦИД, 2004).

вање истраживача (историчара, етнолога, географа, лингвиста, библиографа и других) различитим поведима.⁵

Из опуса П. Ровинског о ратном животу Црне Горе, на општем нивоу, највише је свакако садржано у већ поменутом капиталном дјелу *Црна Гора у прошлости и садашњости*⁶ (том II, дио 1, глава 4: „Црногорац као јединка и његова индивидуална својства“, и том II, дио 2, глава 15: „Рат“), и посебно у његовим извјештајима и дописима за *Руски курир* и *Руску мисао* које је слао током трајања плавско-гусињске војне експедиције 1879-1880. године, у којој је и сам учествовао.⁷ Потребно је напоменути да Ровински у фокусу има период када Црна Гора пре-

⁵ Библиографија радова о П. Ровинском у: Душан Ј. Мартиновић, *Портрети*, V, (Цетиње: ЦНБ „Ђурђе Црнојевић“, 1995), 32-57; Исти, „Павел Аполлонович Ровински (1831-1916)“, у: Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, IV/529-544; Исти, „П. А. Ровински у свјетлу проучавања црногорских аутора“, 29-34 са напоменама 4-29. Од руских аутора не би требало изоставити корпус радова Варваре Б. Хлебникове, доцента Факултета за стране језике и истраживање региона МГУ „Ломоносов“ из Москве, о П. Ровинском и његовим проучавањима Црне Горе, почев од њене кандидатске дисертације (*Павел Аполлонович Ровинский как исследователь Черногории*, МГУ, Москва, 1986), па до новијих и најновијих радова попут: „П.А. Ровинский и его труд «Черногория в ее прошлом и настоящем»“, *Социальная структура и общественные движения в странах Европы и Америки*, (Москва: МГУ, 1984), 152-164; „Павел Аполлонович Ровинский в Черногории“, *Славяноведение*, 2/1987, 25-31; „«Русский черногорец» Павел Ровинский“, *Родина*, 4/2006, 5-77; „П. А. Ровинский о менталитете черногорцев“, *Россия и Запад: диалог культур. Сб. статей XII международной конференции*, XIV, (Москва, 2007), 325-335; „П. А. Ровинский об уникальности черногорской истории“, *Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и Дальнем Востоке*, бр. 1, (Владивосток, 2009), 17-24; „Петр Негош как политик и человек в трудах П. А. Ровинского“, *Петар II Петрович Негош – митрополит, реформатор, поет*, (Москва: ИнСлав РАН, 2013), 191-202; „Патриархальный воин в индустриальную эпоху (П. А. Ровинский и Н. М. Потапов о боевых качествах черногорцев)“, *Славяне и Россия. К 110-летию С. А. Никитина*, (Москва, 2013), 632-651; „Застолье в Черногории как способ решения социальных конфликтов в XIX в. (этнографическим материалам П. А. Ровинского)“, *Традиционная культура в современном мире. История еды и традиции питания*, (Москва: МГУ, 2015), 214-223; „Павел Ровинский о черногорской народной песне как об историческом источнике“, *Русско-славянский диалог: язык, литература, культура. Сборник материалов Международной научной конференции*, (Москва, 2018), 99-104; „Павел Ровинский о национальной психологии черногорцев“, *Россия и Запад: диалог культур*, бр. 20, 2019, 10-20; „Дружба и научное сотрудничество А. Н. Пыпина и П. А. Ровинского (по материалам личной переписки)“, *Славяноведение*, 5/2023, 118-129, и др. Вриједи поменути још и зборник *П. А. Ровинский (1831-1916) и его время*, (Калинин: Калининский гос.университет, 1988), као и Ј. А. Котлярская, М. М. Фрейденберг, *Из истории отечественной славистики: П. А. Ровинский в Черногории*, (Калинин: 1988).

⁶ У оригиналу доступно на: www.runivers.ru/lib/book3573/.

⁷ Издање под називом *Из ратног живота Црне Горе* (Подгорица: Историјски институт, 2001), које смо користили приликом израде овог чланка, састављено је из пет дјелова: „Цртице из ратног живота Црне Горе“, „Гусињска експедиција“, „Телеграми“, „Бојеви у Полимљу“ и „Преглед историје Црне Горе – Поред граница Црне Горе“.

лази од племенског на државни начин живљења, тачније, како сам напомиње, негдје до проглашења Црне Горе за књажевину (1852). И у том „старом периоду“ ограничио се, по сопственом казивању, на сасвим незнатан материјал на основу кога је могуће направити извјесне закључке, имајући у виду првенствено етнографски циљ.⁸ Пишући о ратном значају Црне Горе позивао се на разне ауторе, између осталих и на Владимира Броњевског⁹, руског генерал-мајора и војног писца, тј. на његова запажања о Црногорцима из периода заједничких операција са руском војском против Француза почетком XIX вијека. Том приликом је главни командант руске војске, адмирал Д. Н. Сењавин (1763-1831), високо цијенио борбену способност Црногораца, а владику Петра I Петровића Његоша као доброг војсковођу. Осим тога, Ровински се служио истраживањима и списима Валтазара Богишића, Јегора Ковалевског, потом *Историјом Црне Горе* Димитрија Милаковића, и чешће дјелом *Живот и обичаји Црногораца* Милорада Медаковића. Ипак, највише материјала о ратним обичајима Црне Горе Ровински је црпио из пјесничке збирке Петра II Петровића Његоша *Огледало српско*, али, по сопственом признању, „само у појединостима, у којима се слика народни ратнички дух и начин ратовања“. Иначе, за ово Његошево дјело Ровински вели да оно „претставља неисцрпни извор за проучавање пастирско-војничког живота Црне Горе“, и да као такво „чува од заборава имена људи и њихова дјела и даје слику ондашњег друштвеног живота“.¹⁰ Најзад, ту си и његова сопствена теренска истраживања и опсервације¹¹, нарочито то-

⁸ Ровински, *Етнографија Црне Горе*, II/110-111.

⁹ Владимир Богданович Броневский (†1835), руски генерал-мајор, војни писац, етнограф и публициста. Најпознатије му је дјело: *Записки морског официера в продолжении кампани на Средиземном море под начальством вице-адмирала Дмитрия Николаевича Сенявина от 1805 по 1810 год.*, Ч. 1-4, (СПб., 1818-1819). Код нас су преведени његови *Записи о Црној Гори и Боки* (Подгорица: ЦИД, 1995). О првом периоду његове биографије, који укључује и учешће у Средоземној експедицији, опширније: М. М. Захарова, „К вопросу о биографии В. Б. Броневского“, *Вестник РГГУ*, 11/08, 58-74.

¹⁰ Наведено према: Нико С. Маргиновић, „Његош у проучавању Павла Ровинског“, у: *Ровински о Његошу*, 19. Пишући поводом другог издања *Огледала српског* (1895) Ровински наводи да је прије десетак година ово Његошево дјело морао за сопствене потребе преписати, јер је била књига толико ријетка. *Ровински о Његошу*, 257. Ровински као да је овом приликом имао у виду Његошеве ријечи из „Предисловија“ за *Огледало српско*: „[...] За црногорске пјесне може се рећи да се у њима садржава историја овога народа, који никакве жртве није поштедио, само да сачува своју слободу. Истина да поезија на неким мјестима понешто увеличава подвиге Црногораца; но на многима и важнијима држи се строго тачности“. Петар II Петровић Његош, *Дјела*, прир. Драго Ћупић, (Подгорица: ЦИД, 1995), 631.

¹¹ У писму упућеном 28. јуна 1880. свом пријатељу Александру Николајевичу Пипину (1833-1904), историчару књижевности и академику, Ровински истиче: „[...] Теш-

ком трајања поменуте плавско-гусињске војне операције црногорске војске.¹² У вези сопствене улоге у овој војној операцији Ровински пише нешто што се може узети као мото за сва његова посматрања феномена рата са етнографског становишта: „Моје интересовање се не своди ни у саму битку, ни на њен срећан или несрећан исход, већ на испољавање народног карактера, како се људи односе према боју, колико су они способни да подносе тешкоће ратног живота, колико се изражава душевна снага, неустрашивост и чврстина, сналажљивост и спретност, суровост, грубост и човјечност, шта их одушевљава и сл. Не ослањајући се на утисак и занимљивост, ја ћу дати себи за циљ да с фотографском прецизношћу репродукујем то што сам видио и преживио или сазнао из првих извора, да бих дао низ чињеница од којих би се могло извести неколико научних закључака“.¹³

*

Ровински је *рат* посматрао свестрано – као стално занимање с којим је било везано економско стање Црногораца, али и утицај ратних збивања на начин живота и формирање карактера. Будући да је рат био прожео све сфере тадашњег црногорског друштва, то је Ровинског понукало да с тим у вези истакне како је „читав поредак Црне Горе чисто војни“, а да је „највиши циљ [...] бити јунак, највећа заслуга пред отаџбином је побједити спољашњег непријатеља, и свака друга заслуга, била она на грађанском пољу или на пољу просвјетљивања, уопште се не цијени, или се цијени веома мало“. „Чак послужитељ цркве“, наставља даље Ровински, „прије свега, мора се истаћи у боју, и жена настоји да не препусти мјесто у храбрости мушкарцу“. Даље Ровински примјећује како би „свако хтио обавезно да буде у војсци, да га нико не може прекорити; чак и без тога, сваког нешто вуче тамо, тамо је сав његов живот,

ко је схватити њихову ратну историју, али без обзира на то имао сам моралну обавезу да посјетим сва мјеста гдје су Црногорци било када одијели побједу или претрпјели пораз; сада ми је лакше схватити приче о тим догађајима [...]“. Наведено према: Радусиновић, *Павле Аполонович Ровински, 75-76*. О преписци на релацији Ровински – Пипин в. С.О. Вјалова, „Црна Гора у необјављеним писмима П. А. Ровинскога А. Н. Пипину“, *Павел Аполонович Ровински (1831-1916) и јужнословенске земље*, зборник радова, ур. Чедомир Драшковић, (Цетиње: ЦНБ „Ђурђе Црнојевић“, 1992), 103-115; В. Б. Хлебникова, „Дружба и научное сотрудничество А. Н. Пыпина и П. А. Ровинского (по материалам личной переписки)“, *Славяноведение*, 5/2023, 118-129. Педесетогодишњица научног рада А. Пипина забиљежена је и у *Гласу Црногорца* (бр. 15, 4. април 1903). Поводом његове смрти у истом листу објављен је некролог, док је Друштво „Цетињска читаоница“ приредило парастос у Влашкој цркви, и након тога комеморацију у Зетском дому. *Глас Црногорца*, бр. 50, 4. децембар 1904, 3.

¹² Ровински, *Из ратног живота Црне Горе*, 14. О дешавањима око Плава и Гусиња након Берлинског конгреса опширније: Новак Ражнатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес*, (Цетиње: Обод, 1979), 181-224.

¹³ Ровински, *Из ратног живота Црне Горе*, 14.

тамо је весеље“. Задесивши се једног пазарног дана у Андријевици, године 1879, баш у моменту кад је стигла вијест да су на село Велику ударили Арнаути, Ровински је запазио како „ни код кога није било ни трунке збуњености, као да се ништа посебно није десило; а међутим било је познато да се недалеко води борба“. Запитао се да ли је то „неозбиљна безбрижност или навика“, истовремено дајући одговор да је то „навика и у исто вријеме припремљеност за сваки час“. Понеког би „управа и остављала зато што је службовао близу куће; но нико се није добровољно слагао да остане код куће [...]“. У том случају он не би могао „слушати причу о боју, како се истакао овај или онај од његових сусељана, у то вријеме, док је он сједио код куће са женама, чувао неки магацин или трчкарајући обављао нечије послове!“¹⁴

Фактичку страну рата Ровински посматра преко три аспекта: 1) *велики рат* (ради се о рату који је захватао цијелу Црну Гору или један њен саставни дио); 2) *мали рат* (ратовање са малим одредима, на локалном језику познатије као четовање, Ровински га назива обликом специјалног рата), и 3) *индивидуалну компоненту рата*, представљену кроз двобоје (мегдане). Као примјер за рат који је захватио цијелу Црну Гору и Брда, у којем су учествовала сва њена племена, Ровински наводи поход скадарског везира Махмут-паше Бушатлије током 1796, и нарочито битку на Крусима која се догодила 22. септембра исте године. Поред тога, непрекидни рат је вођен и на црногорским границама.¹⁵ Као мјеста која су коришћена за одбрану Ровински наводи куће и куле, затим цркве (због чега су, сматра Ровински, цркве грађене без прозора и са малим вратима, док је прозорчић у олтару имао веома уски отвор), а каткад су за издржавање опсаде служиле пећине (нпр. пећина у селу Стијена у Пиперима, Граховска пећина, пећина Острошког манастира, пећина Жоловица у Васојевићима, пећина планине Турије у Дробњаџицама и др.).¹⁶

За разлику од великог рата који је одбрамбени и у којем је иницијатива углавном припадала Турцима, мали рат (четовање) омогућавало је Црногорцима да нападају и притом залазе дубље на непријатељску територију. Четовање је нешто што, истиче Ровински, представља једну стал-

¹⁴ Исто, 12-13, 20, 26.

¹⁵ Ровински, *Етнографија Црне Горе*, II/9, 37-38.

¹⁶ Исто, 39-40. За црквене објекте у рату Ровински додаје: „[...] Упадајући у црногорско село, Турци су скрнављивали цркве, немајући времена да их разоре; због тога обично у њима није држано ништа од црквених потрепштине већ се то чувало у кући свештениковој, или је у задњем трену из цркве све изношено. Тада би Турци ломили звона а у њеној унутрашњости ложили ватру, а прије тога изругивали се на фрескама светаца. Баш због тога Црногорци су се затварали у цркве, не због спаса већ због тога да је Турци не извргну руглу.“

ну појаву, независну ни од каквих спољних и случајних узрока или повода. Велики рат познат је по томе што у њега иде сваки да брани своју отаџбину, док у чету иде ко хоће. На четовање Ровински гледа као на појаву у народном животу чији је настанак и развитак био „под утицајем свеукупних околности у којима се нашао црногорски народ“, прије свега „стални ратнички положај народа, затим одсуство власти која би побољшала тај живот и на крају материјална нужда која се није могла поправити никаквим другим средствима до на рачун свог вјечног дужника, непријатеља“. Циљ чете „био је шићар то јест плијен, на штету непријатеља; а битка је била само средство да се постигне тај циљ, показујући у исто вријеме своју вјештину и јунаштво“.¹⁷ Значај четовања састојао се у непрекидним нападима на непријатеља и његовом узнемиравању и ометању. Осим тога, четовање је било попут школе која је „била обавезна и избјегавање ње изједначавало се са издајом отаџбине“. Значај четовања имао је и васпитну компоненту, јер се, објашњава Ровински, на тај начин „омладина [...] стварно васпитавала и духовно и тјелесно; она га је (чета – Љ. П.) учила на самопожртвовање и на презир опасности, да подноси тешкоће и на разне врсте физичког лишавања; учећи како боље да порази непријатеља и да спаси себе, изграђивао је у себи специјалне ратничке инстинкте, али у исто вријеме у чети се није гушило осјећање човјечности, већ напротив још се повећавало тиме што ту није било мјеста сујети и похлепи, а све се радило у име идеје ’за крст часни и слободу’“. С тим у вези развијана је и важна особина у војном погледу – безусловно повиновање (покоравање) млађих према наређењима старијих.¹⁸ Како би се упознао „са основним цртама четничког живота“ Ровински је одабрао неколико представника овог начина војевања (попут Никца од Ровина и његовог стрица Вука Томановића, али и познате актере овог вида „специјалног рата“ из почетног периода владавине књаза Николе – гласовите четовође Шћепана Радојевог из Марковине, сердара Ђока из Бањана, војводу Илију Ђукановића из Лукова и др.). Главни типови четовања су, према Ровинском, онај облик познат као „пјешке на опанке“, и четовање на лађама које су служиле за превоз терета и за риболов. У овом последњем нарочито су се истицали Цеклињани из Ријеч-

¹⁷ Ровински, *Етнографија Црне Горе*, II/45, 46, 47. Проучавајући услове живота и узроке иселавања Црногораца током XIX вијека Ђ. Пејовић овако објашњава четовање: „Живећи у тешким условима, Црногорци су се бавили и четовањем, нарочито за вријеме неродних година и кад није било другог излаза и могућности за насељење неког бољег мјеста. Нема сумње да је то била врло важна привредна грана, која је имала и своје оправдање у њиховим моралним схватањима и ослободилачкој борби против Турака“. Ђорђије – Ђоко Д. Пејовић, *Иселавања Црногораца у XIX вијеку*, (Титовград: Историјски институт, 1962), 12.

¹⁸ Ровински, *Етнографија Црне Горе*, II/57-59.

ке нахије, изводећи операције по читавом Скадарском језеру. Претходним типовима Ровински додаје још и оно четовање које је вођено тајним одобрењем владе, понекад и по њеним инструкцијама, напомињући да је управо појачаним четовањем избио устанак у Херцеговини 1875. године.¹⁹ И прије тога, наглашава Ровински, тада млади књаз Никола „настављајући стару црногорску традицију“ покренуо је дуж цијеле границе са Турском четнички рат (било је појединачних група које су понекад бројале до хиљаду и више људи), што је, по његовој тврдњи, Црној Гори донијело рат са Турском 1862. године.²⁰

Дистинкцију између учесника у четовању и хајдука Ровински објашњава тиме што су први сматрани борцима за народну ствар и дјеловали су у име свог народа, док је хајдук „дјеловао по свом личном осјећању и слиједио је свој лични циљ који је понекад био у раскораку са општим интересом“. Хајдучка чета је скоро увијек мања по броју, извршавала је задатке мање важне држећи се близу свог пограничног мјеста, док је права црногорска чета залазила дубоко у непријатељску територију и била спремна да се сукоби са читавом непријатељском војском. Посебан облик хајдуковања били су, како их Ровински именује, *качкини*, у ствари људи из турских области гдје су вршили пљачке и крађе праћене често убиствима, па су под пријетњом опасности ускакали у Црну Гору.²¹

Ровински у вези тадашњег *геополитичког положаја* Црне Горе упозорава да, налазећи се на Балканском полуострву том „жаришту са вјечно тињајућим огњем“ које очекује да ријеши више отворених питања (грчко, босанско-херцеговачко, албанско, македонско), ова држава „увијек мора очекивати да ће силом прилика бити увучена да учествује у решавању тих питања оружаним путем“.²² Ровински се критички

¹⁹ Исто, 48, 59, 61-62, 70-71.

²⁰ Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, IV/36-37.

²¹ О овом облику хајдуковања Ровински даље каже: „[...] Немајући ништа у Црној Гори и будући да нису могли добити ништа од оног што су оставили у Турској, били су присиљени да живе од крађе, тамо су крали стоку и продавали у Црној Гори, а понекад дешавало се и обрнуто. [...] Као прво, њих је на то натјерала нужда, а као друго, то су били одважни људи, увијек спремни да ступе у битку, при чему се често догађало да плате главом.“ Ровински, *Етнографија Црне Горе*, II/45, 72.

²² Ровински, *Етнографија Црне Горе*, II/11. „Налазећи се у таквом неприродном положају“, наставља даље Ровински, „Црној Гори не остаје ништа друго него да се препусти на милост и немилост својим ускогрудим сусједима или да стоји вјечно под оружјем, да не дозволи да је вријеђају. Црногорац је прихватио ово посљедње и сав свој живот посветио рату који је за њега постао исто оно што и вода за рибу“. И у писму од 28. јуна 1887. са Цетиња Ровински истиче сложеност тадашњег геополитичког положаја Црне Горе „[...] с једне стране Аустрија, потпуно наоружана културом и цивилизацијом, очигледно тежи да је прогута; с друге – Турска, која се насилно утиснула у европску породицу и која је узела само спољни облик државе,

осврнуо на рачун оних аутора који су заступали мишљење да је Црна Гора остала слободна захваљујући доминантно утицају комплекса физичко-географских елемената, што је било блиско, могло би се рећи, географском детерминизму. Један од таквих био је француски геолог и географ Ами Буе (1794-1881), који је у четвртом тому свог утицајног дјела *Европска Турска* (Париз, 1840) објашњавао положај Црногораца преваходно утицајем физичких услова. На тај начин овај аутор, истиче Ровински, „испушта из вида да природа врши снажан утицај на стварање карактера код житеља који тамо живе, и та сурова природа Црне Горе, која се лако не подаје људским напорима, створила је исто такво становништво, што никако не треба испуштати из вида“. Стога је, сматрао је Ровински, „погрешно мишљење да је Црна Гора остала слободна само зато што нико није хтио да је освоји“. ²³ Истим поводом он каже и следеће: „[...] снага осјећања прелази у енергију која Црногорцу помаже да савлада све препреке које пред њега постављајући природа, људи и околности и увијек је одржавала црногорски народ на тешком путу његовог историјског живота. Ова енергија, а не неприступачне стијене које никоме нијесу потребне [...] спасила је Црну Гору од ропства у које су пали сви њени сусједи“. ²⁴

Ровински је себи ставио у задатак да представи *правила и начине ратовања* Црне Горе, као и узроке који су изазивали рат. Сам ток рата и нека његова правила описао је отприлике овако. Након почетка рата и ако се видјело да Турци неће одмах напасти сазивана је скупштина на Цетињу, којој су присуствовале главне вође из свих племена, на којој се одлучивало да ли да се иде у рат или тражи начин да се исти отклони. Потом су слати гласници по свим племенима и селима, затим је савјет главара одлучивао гдје треба да буде главни логор. Битна ставка било је

угњетава је својом дивљачношћу и кочи јој сваки посао гдје год се појављује сусједско заједништво, окружавајући у исто вријеме књаза црногорског свим могућим знацима свог пријатељства и наклоности“. Цит. према: Радусиновић, *Павле Аполонович Ровински*, 160.

²³ Ровински, *Етнографија Црне Горе*, II/32-33. Ами Буе (1794-1881), француски лекар њемачког поријекла, путописац, геолог и географ. Најпознатије му је дјело студија *La Turquie d'Europe* (Париз, 1840), у којој је научно описао и систематизовао запажања са своја три путовања по земљама југа Европе (дјелови Босне, Србије, Црне Горе, Албаније, Бугарске и Грчке), и то не само са геолошког, већ и са географског, природњачког, етнографског, економског и историјског становишта. То његово вишетомно „крунско остварење“, како истиче Марија Тодорова, уједно представља „огромни корпус систематског знања“ које није било „само значајан подстицај за различите гране друштвених и природних наука које су се бавиле тим регионом, већ и данас представља један од најбогатијих извора информација о Балкану из XIX века“. Марија Todorova, *Imaginarni Balkan*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2006), 85, 177-178.

²⁴ Ровински, *Етнографија Црне Горе*, I/258.

прикупљање поузданих података о бројности и распореду непријатеља. Почетак рата оглашаван је пуцњавом, понекад и из топа „хаберника“. Поход би се обично дешавао ноћу, док је напад предузиман најчешће у зору или још раније. У случају велике битке војска се дијелила на центар (или језгро) и два крила, а напријед би обично кретао одред са задатком да непријатеља изазове на акцију и тако га доведе на мјесто које њима одговара, тј. тамо гдје се припрема велика битка. Дио војске држан је у резерви са задатком да сачува главнину војске и спријечи ударе непријатеља с бока. Главно правило код Црногораца било је да се непријатељ сретне на својој територији и тако се што дубље увуче, уз истовремене нападе малим одредима који су изазивали чарке с непријатељем, па тек онда ударити свом снагом и силовито га потући. Црногорци су настојали што ближе да приђу непријатељу, добро штедећи муницију и држећи се правила „пуцај у непријатеља кад му добро видиш бркове и зубе“. Обично настоје да убију неку истакнуту личност, након чега проријече непријатељске редове прецизним погоцима, па након што изазову панику онда крећу у јуриш.²⁵ Надаље, када црногорска војска креће напријед или прихвата удар на себе она никада не ствара збијени ред, већ се те раштркане јединице скупљају у збијену масу само онда кад сви морају да ударе на јуриш у једну тачку, или пак када морају да прокрче себи пут кроз збијену непријатељску масу. Веза се одржавала на начин да нико не испушта из вида свога најближег друга, и сви се држе трубача који је увијек близу командира. Ипак, поједине формације (најчешће стотине), слиједе свог барјактара, понекад упркос команди официра. Некада се догађа да стотина и не зна гдје је њен официр, али зато будно прати свој барјак.²⁶

Веома важну улогу у околностима које су пресудно утицале на исход битке имао је *локалитет* гдје се она одиграва, као и до танчина познавање услова терена. Црногорци су, како наводи Ровински, одлично познавали терен, па су настојали да привуку непријатеља баш на мјесто које им је најпогодније за напад или одбрану. На тај начин многобројност турске војске, предност на коју је противник рачунао, губила је свој значај у таквим стијешњеним мјестима науштрб покретљивости. Користећи буквално било какав заклон, у погодном моменту услиједио би брз и жесток напад на непријатеља из засједе.²⁷ У случају пораза прва брига била је да се однесу рањени и мртви, како не би били остављени непријатељу, а, поред тога, практикован је и аманет да мртви буду сахрањени у мјесту свог рођења, а никада не у неком другом мјесту. Рат-

²⁵ Ровински, *Етнографија Црне Горе*, II/106, 85-90, 40.

²⁶ Ровински, *Из ратног живота Црне Горе*, 54.

²⁷ Ровински, *Етнографија Црне Горе*, II/96-98.

ни плијен омогућавао је црногорским војницима, који су ишли у рат о свом трошку не искључујући чак оружје и муницију, да покрију сопствене војне издатке а понешто и да кућама донесу. Приликом подјеле плијена примјењиван је принцип равноправности, нијесу изостављане ни породице убијених, уз изузетак вођа којима се давало нешто посебно, а што Ровински описује као старјешинство. У случају спора око расподеле плијена исти је обично рјешаван „по правници“.²⁸

Ровински је запазио да се *улога официра* не разликује много од улоге обичног војника, него да и они дају примјер личном храброшћу. Официр руководи планом боја, али кад батаљон крене на јуриш, он се бори исто као и сви остали. Догађало се, истиче Ровински, да је каткад обичан Црногорац повлачио за собом војску без наредбе и командирове воље, али нико то посебно није осуђивао као нарушавање дисциплине и субординације, већ је штавише сматрано за „природно и исправно дјело“. Понекад се догађало да операције представљају „појединачна дјејства појединих батаљона, а никако не организовано дјејство читаве војске“, у чему је Ровински видио (као и на примјерима битака у Дуги и Морачи током 1877) органски недостатак система командовања, а не само изоловане случајеве. Стога је сматрао да тај систем може бити промијењен војним реформама и „организовањем војске у регуларну, нимало не дирајући њен народни карактер...“²⁹

Ровински се осврнуо и на *ратнички инстинкт* код Црногораца. Истиче да је од почетка битке и током њеног трајања „сваки (је) дјеловао као самостална јединица по свом личном полету и схватању, руководећи се својом унутрашњом побудом која се може назвати ратнички инстинкт“. Осим тога, у боју су слиједили обично једнога „којега су сматрали најискуснијим и највјештијим“, слушајући његова наређења као наређења свога команданта. Иако није било спољашње команде и потчињености, ипак је, примјећује Ровински, „било видљиво јединство акције и послушности према старијему“.³⁰ Код Црногорца је, како даље напомиње, „најтеже сједјети у шанцу и бранити се; он или бјежи или јуриша на непријатеља, а неће да сједи“, и сматра да то произилази из црногорског карактера чију „најосетљивију црту“ представља са-

²⁸ Ровински наводи примјер рјешавања спора око подјеле плијена који је избио послје једне битке. У пјесми „Вук Томановић (око 1735. год.)“ из *Огледала српског* описује се спор око тога коме да припадну токе Пашића Османа. Живко Сенић из Бјелица, који је и донио токе, рјешава спор тако што их даје Пеју Марковићу који је, како у пјесми стоји, „најпрви“ посјекао Турчина, а и од раније је био убио Црногорца, па да тако њима откупи главу. Ровински, *Етнографија Црне Горе*, II/99-100; Његош, *Дјела*, 685-688.

²⁹ Ровински, *Из ратног живота Црне Горе*, 55-56.

³⁰ Ровински, *Етнографија Црне Горе*, II/89.

мољубље.³¹ Ратничке особине Црногорци нијесу губили ни током преласка са искључиво ратничког начина живота на грађански, што су они, по Ровинском, показали и у ратовима за вријеме књаза Данила и књаза Николе. Ту је адекватан примјер епизода из Вељег рата (1876-1878), приликом напада Сулејман-паше, када након пораза на Крсцу Црногорци нијесу изгубили „урођену енергију“, већ су се подијелили на посебне јединице и држећи се своје старе тактике приредили непријатељу „девет крвавијех дана“ (у јуну 1877), приликом проласка кроз Острошки кланац, све док непријатељ није успио, уз велике губитке и крајњу исцрпљеност, да се пробије до Спужа и Подгорице.³²

Имајући прилику да изблиза посматра *понашање у боју*, Ровински тврди да оно код Црногораца представља „сталоженост и присуство духа“, али и „изванредну издржљивост“. Основу те храбрости, по његовом суду, „не чини инстинктивни занос, жеђ за крвљу, већ необична снага воље и дубоко схватање значаја и висине циља за који се човјек одлучује да жртвује себе“.³³ Ратничке особине Црногораца, којима се они васпитавају искључиво за одбрану отаџбине, долазе до изражаја и у другим условима, будући да су се многи од њих доказали учествујући у руској војсци, истиче Ровински. Он даље сматра да се припрема за ратна дејства позитивно одражава и на опште особине, развијајући енергију, неустрашивост, издржљивост, физичку лакоћу, спретност и др. Иако су по духу народног рата навикли да ратују без строге и формалне команде, ипак су способни да издрже и најстрожу дисциплину. За разлику од „сваког другог европског војника“ Црногорац се практично од дјетињства учи марширању, управљању оружјем и другим војним вјештинама. Особинама Црногораца које су свима познате и које им дају предност у односу на друге војнике (а то су издржљивост и храброст), Ровински додаје „још једну црту: братски (су) односи који постоје у војсци и који се испољавају нарочито у тренуцима заједничке оскудице“. Тако је у васојевићким батаљонима који нису добијали храну дуже вријеме Ровински запазио како је „имућни (је) стално дијелио са сиромашним, иако кроз неколико дана ни сам није имао шта да једе“.³⁴ Ровински је указао на проблеме проистекле из претјеране „рев-

³¹ Исто, 99.

³² Исто, 111. Опис битке „Девет крвавих дана“ у: Spiridon Gopčević, *Crnogorsko-turski rat 1876-1878*, (Београд: Војно дело, 1963), 200-223; П. Опачић и други, *Битке и бојеви у српско-турском и црногорско-турском рату 1876-1878. и у српско-бугарском рату 1885.*, II, (Нови Сад: Православна реч; Београд: Војноиздавачки завод, 1998), 464-475.

³³ Ровински, *Из ратног живота Црне Горе*, 53.

³⁴ Ровински, *Етнографија Црне Горе*, II/111-112; Ровински, *Из ратног живота Црне Горе*, 28. Приликом успона на планину Сјекирицу, гдје је био улогорен један батаљон који је оскудијевао у храни, Ровински прави једно поређење: „[...] Рус и Васојевић:

ности према боју“ код Црногораца, која се код многих претвара у животни инстинкт, у чему они виде свој једини позив. Отуда, истиче Ровински, такви случајеви „зазиру од мирног живота, неће ни да ради, ни да се брине о сјутрашњем дану, сваљујући ту бригу на друге, проводи читав живот као готован, и у породици се представља као некакав господин, ако је он домаћин, или скита од куће до куће, из крчме у крчму, и нико га не смије прекорити, јер је он јунак и доказаће се кад буде борба, а тиме се ствар неће завршити“. Перманентно ратно стање и ратни живот, поред тога што „ствара народу јунаке“, ипак узима данак на другим пољима, тако што у други план потискује све остало: „грађанско држање, друштвеност, приврженост породици, манире итд.“³⁵

Присуствујући бојевима током петомјесечне плавско-гусињске војне операције (на Превији, у Полимљу, на Новшићима, на Мурини) Ровински је имао прилику да посматра *држање рањеника и однос народа према њима*, и сам учествујући у њиховом превијању и збрињавању. Присуствовао је и мучним сценама када није било хране за рањенике по више дана. Међутим, примијетио је неку „чудну виталност у тим људима“, а био је ганут „лијепим односом домаћина према људима“ током боравка рањеника у Бојовићима близу Андријевице. Код рањеника је запазио, „заједно са стрпљивошћу подношења болова од рана“, још и „неку строгост“, док је брига о рањеницима у потпуности лежала на људима који су били ван војске.³⁶

каква необична блискост! Полуодјевени и гладни Васојевић на врху своје снијежне Сјекирице и руски војник, такође лоше одјевен и недовољно нахраћен на врховима Балкана у децембарским мразевима! Како по духу тако и по положају, то су два типа, ако не сасвим исти, а оно веома блиски међу собом, без обзира на врло велика прострaнства која их дијеле и на разлику културних услова живота једног и другог. И наравно, нема већег контраста као у поређењу с њима аустријског војника, који с ужасом прича како су они једном за вријеме босанске окупације марширали два дана, без хљеба и меса и хранећи се воћем (треба истаћи, то је било при дивном времену, половином септембра), или њиховог војника који плаче што су му ноге јако озебле“. Ровински, *Из ратног живота Црне Горе*, 28. Историчар Бранко Бабић, који је проучавао и у више наврата писао о црногорској војсци, примјечује: „Индивидуалитет Црногораца, вјековима стваран, формиран је кроз скоро непрекидну националноослободилачку борбу, која је интегрални дио њиховог свеукупног бића. У суровој борби за животни опстанак, безмало од рођења до смрти, Црногорац је срстао с јагаганом (ножом) и пушком, у одбрани своје домовине, свог огњишта, своје слободе. Стога је познат у свијету као храбар, одважан ратник, вјешт руковалац оружјем. Таква војничка, витешка својства преносена су у наслеђе и карактеришу Црногорца као војника и грађанина“. Бранко Бабић, „Црногорска војска – опште карактеристике, организација и модернизација“, *Прошлост Црне Горе као предмет научног истраживања и обраде*, ур. Владо Стругар, (Титоград: ЦАНУ, 1987), 329.

³⁵ Ровински, *Из ратног живота Црне Горе*, 27, 71.

³⁶ Исто, 63-66. Примјере бриге за рањенике Ровински је и на другим мјестима истицао: „Видио сам како је старац Лука, од близу шездесет година, не сасвим крупан и не

Ровински није пропустио да у својим проучавањима помене, опише и протумачи *улогу и положај жене у рату*. Жене су веома често замјењивале војну комору или санитарски одред, а понекад и учествовале у борби с оружјем у рукама (Ровински овдје наводи примјер Руже Алексић приликом турског напада на чардак Алексића и ускачка села Малинско и Струг, 1847. године).³⁷ Ровински је посматрао држање мајке погинулог братоножићког официра који је страдао током плавско-гусињске операције, која се приликом његове сахране (то јој је био други погинули син) обратила присутнима „говором који би се могао чути из уста било које древне Римљанке“, испољивши „изванредну чврстину духа“, уз напомену да таквих мајки у Црној Гори има много. На формирање жене таквих особина Ровински држи да је утицао сам живот и читава историја Црне Горе. Судбина је жене (било да је мајка, супруга, сестра, ћерка) „да никада не скида са себе црнину, вјечито неког оплакује“. „До сада нијесам срио ниједну жену која је пјевала веселу пјесму“, писао је Павле Аполонович.³⁸ Било је случајева да је међу заробљеницима бивало и жена, којима Црногорци нису наносили никакву увреду, испраћајући их кући без икаквих услова. Другачије је бивало једино у случају откупа, када су под одређеним условима намјеравали да поврате неког од својих из турског заробљеништва.³⁹ Ровински се осврнуо и на *учешиће дјеце у боју* (тзв. „мали ратници“, којих је током трајања операције у плавско-гусињском рејону аутор срио пет или шест), која су се „једнако с осталима борили и подносили све тешкоће ратног живота“. Обичај одијевања мале дјеце у војну униформу, – за разлику од Русије гдје то представља, како примјећује Ровински, „празну родитељску разоноду“, – у Црној Гори „има дубоки смисао, јер са четрнаест година она учествују у боју, још раније се навикавају да рукују оружјем и од колијевке осјећају не себи ратне операције“.⁴⁰

тако јак, ставио на себе рањеника и вукао га двије врсте, тешко дишући и обливајући се знојем, јер се морао успињати на доста високо и стрмо брдо [...].“ И сам Ровински на дјелу је показивао бригу о рањенима о чему казује: „Успијевао сам само да запитам сваког о рани и према томе да откинем комад платна, и одмах сам ишао даље, јер се, по причању, очекивало много више рањеника“ (Исто, 50). Био је то случај и након више бојева с Арнаутима 27. децембра 1879. о чему записује: „[...] Скинуо сам прљаву крпу којом је била превијена рана, испрао је хладном водом и видео да је рана дубља од огреботине, и као да стрче комади разбијене кости; но он је (рањеник – *Љ. П.*) чио, према томе добро је: превијам му рану чистим ланеним платном, наквасивши га водом и пуштам га“ (Исто, 47).

³⁷ Ровински, *Етнографија Црне Горе*, II/10, 38.

³⁸ Ровински, *Из ратног живота Црне Горе*, 70-71.

³⁹ Ровински, *Етнографија Црне Горе*, II/103.

⁴⁰ Ровински, *Из ратног живота Црне Горе*, 59.

Будући у епицентру дешавања током плавско-гусињске операције Ровински је могао непосредно да се увјери у однос *Црногораца према непријатељу*, у овом случају према Арнаутима. Тако је након једног боја војвода Марко Миљанов поручио Арнаутима да они слободно могу узети тијела својих погинулих, а у случају да то не учине био је спреман да позове хоцу из Подгорице или Никшића да их сахрани по муслиманском обреду. Овдје Ровински истиче један парадокс. Наиме, поред овакве хуманости и праведности према туђој и непријатељској народности, код Црногораца се осјећа племенска пристрасност и „неправедан однос према другом племену“.⁴¹ Што се тиче хришћана који су учествовали у боју на страни непријатеља (из невоље), Црногорци су према њима увијек показивали сажаљење, што је подстакло Ровинског да истакне како се код Црногораца „чак и у боју, кад се разбукте најкрвожеднији инстинкти, никада (се) није гушило морално осјећање“, иако код Црногораца осјећај освете за своје погинуле готово да представља религиозни култ, након којег се човјек „успокоји“.⁴²

Ровински није пропустио да се осврне и на *положај обичног народа у ратним условима*, на њихова честа сељакања, на испољавање побожности и друго. Гледајући у Мурину људе који су принуђени на честа премјештања услед ратних услова, запазио је да „ни код кога се не види страха, ни жаљења, без обзира што ће им сјутра можда запалити сиромашне куће, које су недавно некако изградили на старим згариштима и извјесне залихе жита, сламе и сијена“. „Они су на то“, пише даље аутор, „навикли: овдје је свакоме горјела кућа по три пута, код неких и по седам пута, и то за кратки вијек једног човјека, а не неког покољења!“⁴³ У обичној, мирној сеоској кући, из које су у бој пошла оба сина, њихова мајка причала је више пута о боју убједљиво и „с таквим појединостима као да је сама у њему учествовала“.⁴⁴ *Побожност* се код овдашњег народа, према запажањима Ровинског, мало изражавала спољашњим знацима: „[...] ријетко ћете у којој кући наћи чак икону, и читава домаћа молитва се састоји у томе што се човјек прекрсти неколико пута прије јела, послѣ јела, легнувши да спава или уставши послѣ спавања, и при томе умјесто научене напамет молитве, изговориће своју кратку, која се састоји у позивању божијег благослова или у захваљивању“.⁴⁵ Ровински је указао и на појаву отпадништва код Црногораца и преласка на ис-

⁴¹ Исто, 66-67.

⁴² Ровински, *Етнографија Црне Горе*, II/103.

⁴³ Ровински, *Из ратног живота Црне Горе*, 32.

⁴⁴ Исто, 37-38.

⁴⁵ Исто, 40; Радован Бакић, „Природа и људи Горњег Полимља у дјелу Ровинског“, у: *Павле Ровински и Црна Гора*, 88.

лам, наводећи узроке и околности које су до тога доводиле (из освете, понекад несрећна љубав или прије увријеђено самољубље, затим скупчени животни простор у Црној Гори, као и инат), све то поткрепљујући одговарајућим примјерима.⁴⁶ По завршетку боја наступала је сурова реалност за народ. Ту је спадало и сахрањивање погинулих. Ровински је присуствовао сахрани на гробљу у Ржаници, којом приликом су у гроб сахрањивана по два и по три леша, који су претходно пажљиво прегледани, свака рана је протумачена, размотрени су сви знаци након чега је дошло до засипања земљом.⁴⁷

*

Умјесто закључка послужићемо се са неколико цитата. Бројни аутори изrekli су високу оцјену о истраживањима Црне Горе која је спровео П. А. Ровински. Коначан суд за било коју од његових књига није лако дати. Ипак, како тврди Ђоко Пејовић, који сматра да Ровинском припада „врло угледно мјесто у културној историји Црне Горе“, „чињеница је да се цјелокупно дјело Ровинског о Црној Гори може сматрати карактеристичном фазом у изучавању ове земље уопште“, те да ће оно „задуго остати значајно по мање или више успјешно систематизованој грађи, пропраћеној многим корисним напоменама и закључцима“. Поврх тога, његово дјело „има посебну важност и по томе што је њиме учињен велики допринос упознавању Црне Горе и [...] њеној афирмацији“.⁴⁸ Обрађујући традиционалне црногорско-руске везе Р. Лалић је устврдио да је П. Ровински о Црној Гори написао „опсежно дјело од велике научне вриједности“, а сам аутор се „као научник одликује изванредним поштењем и објективношћу“.⁴⁹ Још је Перо Шоћ примијетио да радови Ровинског о Црној Гори, настајали током последње двије деценије XIX и почетком XX вијека, и данас служе науци у разним областима, и да су „поставили и основе научног истраживања и приказивања, које ни савремени научни радници и истраживачи не могу мимоићи“.⁵⁰ Један други научник, географ, који је имао прилику да током боравка у Лењинграду истражује живот и стваралаштво П. А. Ровинског и о њему напише монографију, констатовао је да „обимни рад Павла Ровинскога има прворазредни значај за југословенске историчаре и етнографе“.⁵¹ За грађу пак о ратном животу Црне Горе коју је Ровински сакупио и сис-

⁴⁶ Ровински, *Етнографија Црне Горе*, II/69.

⁴⁷ Ровински, *Из ратног живота Црне Горе*, 62.

⁴⁸ Пејовић, „О личности и дјелу П. А. Ровинског“, 170.

⁴⁹ Радован Лалић, „О традиционалним везама између Црне Горе и Русије“, *Историјски записи*, год. IV, 7-9/1951, 291.

⁵⁰ Перо Шоћ, „Ровински у Црној Гори“, *Стварање*, год. XIV, 9/1959, 734.

⁵¹ Нико С. Мартиновић, „Павле Аполоновић Ровински 1831-1916.“, *Рад X конгреса фолклориста Југославије*, ур. Јован Вукмановић, (Цетиње: Обод, 1964), 227.

тематизовао може се рећи, по мишљењу Е. Вецелја, да иста представља научну вриједност, тим прије што је „на конкретним примерима показао како су преци Црногораца трагали за ефикасним тактичким формама борбе са надмоћним непријатељима: прво, одустајање од фронталних окршаја уз примену коњице, затим примена метода одбране у градовима-тврђавама, затим планински тип ратовања од 15. века“. С тим у вези, наставља исти аутор, „подаци о ратовању, које је сакупио и генерализовао Ровински, служе и данас као првокласан етнографски извор, споменик једне од најзначајнијих сфера народног живота“.⁵² Иако дјело Ровинског у неким својим дјеловима подлијеже критици (у њему се сријећу одређени позитивистички, романтичарски и каткад не увијед довољно одмјерени словенофилски елементи), како сматра Павле Радусиновић, ипак је он од свих испитивача понајвише учинио да се разумије и схвати (ратни) карактер Црногораца. У његовој посебној студији о карактеристикама Црногораца у ратним условима живота, проф. Радусиновић налази „многе аналитичке констатације и опсервације“, па се „за ову студију поуздано (се) може рећи да припада најужем кругу најбољих текстова написаних о ратничком карактеру Црногораца“.⁵³ Анализирајући књижевно-научне радове Ровинског, В. Ђерковић процјењује да су исти „непроцијењиво благо црногорске народне и војне историје и културе“, те да он у својим радовима представља „готово читаву бојеву и културну историју“ Црне Горе.⁵⁴ У рату се, према тврдњама Ровинског, код Црногораца испољава црногорски народни геније, те стога он мање говори о збивањима у рату, а више пажње посвећује начину и одразу, улози и утицају тог понашања на васпитање Црногораца, истиче П. Влаховић.⁵⁵ Ровински је поменуо и посљедице таквог ратног живота Црногораца (одсуство љубави за занатска занимања, незаинтересованост за домаћинство, презир према мирном раду, тежња да

⁵² Е. В. Вецелј, „Павле Аполонович Ровински о црногорском ратовању“, у: *Павел Аполонович Ровински (1831-1916) и јужнословенске земље*, 130. Према аустријским погледима на стратегију и тактику ратовања Црногораца током 1876-1878, црногорски начин ратовања је оригинални вид и својство планинског (брдског) герилског рата, уз примјену изненадних, брзих, одсјечних, краткотрајних и надасве ефикасних напада. О томе је у Бечу 1898. аустроугарски официр Јосип Шен објавио студију *Вођење рата и тактика Црногораца (1876-1878)*. Цит. према: Бабић, „Црногорска војска“, 331-332.

⁵³ Павле С. Радусиновић, *О Црној Гори и њеном становништву – антропогеографски и етно-социодемографски огледи*, (Андријевица: Комови, 2002), 71; Радусиновић, *Павле Аполонович Ровински*, 11, 72, 73.

⁵⁴ Вукале Ђерковић Петров, *Вјекови духовног заједништва Црне Горе и Русије – књижевно-историјско огледало*, (Подгорица: ЦАНУ, 2004), 148, 156.

⁵⁵ Петар Влаховић, „Етнологија Црне Горе у делу Павла Ровинског“, *Павле Ровински и Црна Гора*, зборник радова, ур. Петар Влаховић, (Подгорица: ЦАНУ, 2009), 12.

се постане војник и добије војно одликовање, приврженост касарнском животу). Ове и овакве појаве биће очуване, тврдио је Павле Аполонович, „све док год се Црна Гора буде налазила у садашњем неприродном положају“, али док год на Балкану буде турске владавине Црна Гора ће морати остати полувојном државом.⁵⁶ Записи и инсерти Ровинског о природи и људима Горњег Полимља (углавном ширег андријевачког краја) имају, како примјећује Р. Бакић, „трајну културну вриједност“.⁵⁷ Имајући у виду запажања П. Ровинског о рату и ратном животу Црне Горе⁵⁸, блиски смо мишљењу руског историчара Андреја Шемјакина (1960-2018), који је проучавао запажања руских путника (међу њима и Ровинског) о српском друштву на прелазу XIX у XX вијек. На основу увида у остварења руских путописаца, Шемјакин сматра да би се колективни портрет Србина на размеђи вјекова могао насловити као *Ното Militans* или „човјек вјечног рата“, а што је иначе било својствено пограничним регионима какав је од давнина био Балкан,⁵⁹ чији је саставни дио и Црна Гора. Нешто слично могло би се закључити и о Црној Гори тога времена, након ишчитавања материјала који је сакупио и у својим дјелима презентовао Павле Аполонович Ровински, како о рату уопште, тако и о појединачним епизодама из ратничког живота Црне Горе.

⁵⁶ В. Б. Хлебникова, „’Црногорски период’ у животу П. А. Ровинског“, у: *Павел Аполонович Ровински (1831-1916) и јужнословенске земље*, 55. На другом мјесту В. Хлебникова напомиње да се Ровински није упуштао у карактеристике црногорске војске на прелазу из XIX у XX вијек, што свакако треба имати у виду када савремени истраживач покушава да схвати зашто постоје тако различите карактеристике борбених квалитета Црногораца код Ровинског и Н. М. Потапова (1871-1946), руског војног агента у Црној Гори током 1903-1915. В. Б. Хлебникова, „Патриархални војин в индустријалну епоху (П. А. Ровинский и Н. М. Потапов о боевых качествах черногорцев)“, 632-651.

⁵⁷ Бакић, „Природа и људи Горњег Полимља у дјелу Ровинског“, 91.

⁵⁸ Имамо у виду нека од следећих запажања Ровинског: „рат је за Црногорце био стално занимање“, „рат је захватао сав живот Црногораца“, Црногорац је „сав свој живот посветио рату“, „Црногорац представља сам за себе продукт читавог његовог прошлог живота који је провео у вјечитом рату“, „вјечити ратни положај Црне Горе“, Црногорац је „прије свега ратник, а затим све остало“, и томе слично.

⁵⁹ Андреј Л. Шемјакин, „Српско друштво у последњој трећини XIX и почетком XX вијека виђено очима руских путника“, *Годишњак за друштвену историју*, год. X, 1-3/2003, 120. Исти аутор је приредио и написао уводну студију, коментаре и поговор за записе П. А. Ровинског о Србији и Србима, који су настајали од 1860. до 1880-их година, и истакао њихов значај и актуелност, поред осталог и са становишта анализе менталитета традиционалног српског друштва на преласку вјекова у специфичним условима модернизације на Балкану. Уп.: А. Л. Шемякин, „Сербские сочинения П.А. Ровинского“, у: *Русские о Сербии и сербах, том III (сербские сочинения П.А. Ровинского)*, (Москва–Санкт-Петербург: Нестор–История, 2019), 7-26; Исти, „«Мир детства» сербов в путевых записках П.А. Ровинского“, у: *Русские о Сербии и сербах, том III*, 376-402.

РЕФЕРЕНЦЕ

Бабић, Бранко. „Црногорска војска – опште карактеристике, организација и модернизација“. *Прошлост Црне Горе као предмет научног истраживања и обраде*, зборник радова, ур. Владо Стругар, 329-343. Титоград: ЦАНУ, 1987.

Бакић, Радован. „Природа и људи Горњег Полимља у дјелу Ровинског“. *Павле Ровински и Црна Гора*, зборник радова, ур. Петар Влаховић, 83-92. Подгорица: ЦАНУ, 2009.

Вецел, Е. В. „Павле Аполонович Ровински о црногорском ратовању“. *Павел Аполонович Ровински (1831-1916) и јужнословенске земље*, зборник радова, ур. Чедомир Драшковић, 123-130. Цетиње: ЦНБ „Ђурђе Црнојевић“, 1992.

Вјалова, Светлана О. „Црна Гора у необјављеним писмима П.А. Ровинскога А.Н. Пипину“. *Павел Аполонович Ровински (1831-1916) и јужнословенске земље*, зборник радова, ур. Чедомир Драшковић, 103-115. Цетиње: ЦНБ „Ђурђе Црнојевић“, 1992.

Влаховић, Петар. „Етнологија Црне Горе у делу Павла Ровинског“. *Павле Ровински и Црна Гора*, зборник радова, ур. Петар Влаховић, 7-20. Подгорица: ЦАНУ, 2009.

Горчевић, Spiridon. *Crnogorsko-turski rat 1876-1878*. Beograd: Vojno delo, 1963.

Глас Црногорца – лист за политику и књижевност

Гусев, Никита Сергеевич. „П. А. Ровинский и открытие Черногории читателям России“. *Материалы для виртуального Музея Славянских Культур. Выпуск 1*. Сб. науч. статей / Сост., отв. ред. И.И. Калиганов, 60-64. Москва: Институт славяноведения РАН, 2020.

Ђерковић, Вукале Петров. *Вјекови духовног заједништва Црне Горе и Русије – књижевно-историјско огледало*. Подгорица: ЦАНУ, 2004.

Захарова, Марија Михайловна. „К вопросу о биографии В.Б. Броневско-го“. *Вестник РГГУ*, 11/08, 58-74.

Лалић, Радован. „О традиционалним везама између Црне Горе и Русије“. *Историјски записи*, год. IV, 7-9/1951, 273-293.

Манојловић, Мирјана. „Црногорски период живота и стваралаштва Павла Аполоновича Ровинског у научним истраживањима и архивским материјалима“. *Историјски записи*, год. ХСІ, 1-2/2018, 227-246.

Мартиновић, Душан Ј. *Портрети*, књ. V. Цетиње: ЦНБ „Ђурђе Црнојевић“, 1995.

Мартиновић, Душан. „П. А. Ровински у свјетлу проучавања црногорских аутора“. *Павле Ровински и Црна Гора*, зборник радова, ур. Петар Влаховић, 21-35. Подгорица: ЦАНУ, 2009.

Мартиновић, Нико С. „Павле Аполонович Ровински (1831-1916)“. *Рад X конгреса фолклориста Југославије*, ур. Јован Вукмановић, 211-228. Цетиње: Обод, 1964.

Пејовић, Ђорђевије – Ђоко Д. *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*. Титоград: Историски институт НР Црне Горе, 1962.

Пејовић, Ђоко. „О личности и дјелу П. А. Ровинског 1831-1916 (поводом педесетогодишњице смрти)“. *Историски записи*, год. XX, 1/1967, 147-170.

Петровић, Петар П Његош. *Дјела*, прир. Драго Ђупић. Подгорица: ЦИД, 1995.

Радусиновић, Павле С. *Павле Аполонович Ровински – стазама његовог живота и рада*. Подгорица: Културно-просвјетна заједница, 1996.

Радусиновић, Павле С. *О Црној Гори и њеном становништву – антропогеографски и етно-социодемографски огледи*. Андријевица: ИК Комови, 2002.

Ровински, Павле Аполонович. *Ровински о Његошу*, прир. Нико С. Мартиновић. Цетиње: Обод, 1967.

Ровински, Павле Аполонович. *Црна Гора у прошлости и садашњости*, I-IV. Цетиње: ЦНБ „Ђурђе Црнојевић“; Нови Сад: ИК Зорана Стојановића, 1993-1994.

Ровински, Павле Аполонович. *Етнографија Црне Горе*, I-II. Подгорица: ЦИД, 1998.

Ровински, Павле Аполонович. *Записи о Црној Гори*. Подгорица: ЦИД, 2001.

Ровински, Павле Аполонович. *Из ратног живота Црне Горе*. Подгорица: Историски институт Црне Горе, 2001.

Ровински, Павле Аполонович. *Студије о Црној Гори*. Подгорица: ЦИД, 2004.

Тodorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2006.

Хлебникова, Варвара Б. „Патриархални войн в индустриалну епоху (П.А. Ровинский и Н.М. Потапов о боевых качествах черногорцев)“. *Славяне и Россия. К 110-летию С.А.Никитина*, сборник статей, отв. ред. И. В. Чуркина, 632-651. Москва: Институт славяноведения РАН, 2013.

Хлебникова, Варвара Б. „Дружба и научное сотрудничество А. Н. Пыпина и П. А. Ровинского (по материалам личной переписки)“. *Славяноведение*, 5/2023, 118-129.

Шемјакин, Андреј Л. „Српско друштво у последњој трећини XIX и почетком XX вијека виђено очима руских путника“. *Годишњак за друштвену историју*, год. X, 1-3/2003, 107-123.

Шоћ, Перо. „Ровински у Црној Гори“. *Стварање*, год. XIV, 9/1959.

Ljubomir Z. POPOVIĆ

PAVLE APOLONOVIĆ ROVINSKI'S OBSERVATIONS ABOUT THE
WARTIME LIFE OF MONTENEGRO

Summary

Pavle Apolonovič Rovinski (1831-1916) lived and created in Montenegro, with interruptions, for almost 27 years (1879-1906), and gained a very high place in the cultural history of this country. In his ethnographic research, he also wrote about the wartime life of Montenegro, approximately until the middle of the 19th century, during its transition from a tribal way of life to a state one, while using different sources. The main observations of P. Rovinski about the wartime life of Montenegro include: weapons and equipment, military organization, war skills, tactics and strategy, specifics of the geopolitical position, conditions of mountain warfare, typology of war, the role of war in everyday life, the spiritual profile of Montenegrins - warriors, comparing of Montenegrin warriors with other fighters, the attitude towards the enemy, the role of women in warrior life, the influence of war life on the education of the youth and more. In addition, Rovinski had the opportunity to directly observe the life of a warrior by personally participating in the Plav-Gusinja military operation during 1879-1880. year, from which his special study on the characteristics of Montenegrins in war conditions was born. The material on wartime life in Montenegro that Rovinski collected during his ethnographic research can be said to be of scientific value. Rovinski used concrete examples to show how Montenegrins' ancestors searched for effective tactical forms of combat with a superior enemy. The data that Rovinski collected and presented about Montenegrin warfare still serve as a first-class ethnographic source. Of all the researchers, P. Rovinski did the most to understand the war character of the Montenegrins. He also pointed out the consequences of such a way of life in permanent war conditions on other spheres of social life in Montenegro. P. Rovinski's research on the wartime life of Montenegro can serve as a good basis for the analysis of the Montenegrin mentality in the specific conditions of modernization in the Balkans at the turn of the century.